

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال پنجم / شماره نوزدهم / بهار ۱۴۰۳

: 10.22034/icsr.2024.436233.1257

اقدامات علمی عثمان دان فودیو در غرب افریقا

حبیب زمانی محجوب^۱ / خانم ام ثالث^۲ / محمدرضا زارع خورمیزی^۳

(۱۱۶-۱۳۵)

چکیده

عثمان دان فودیو (۱۷۵۴-۱۸۱۷م) از معروفترین رهبران سیاسی مذهبی و همچنین از چهره‌های شاخص علمی و فرهنگی در سده‌های اخیر در غرب افریقا است. این مقاله، با روش توصیفی تحلیلی، بر این هدف است که ابعاد علمی و آموزشی شخصیت عثمان دان فودیو را تبیین کند و به این سوال اساسی پاسخ بدهد که عثمان دان فودیو چه اقداماتی در زمینه رونق علم و دانش در منطقه غرب افریقا انجام داد؟ براساس یافته‌های پژوهش، عثمان دان فودیو پس از تحصیل علوم مختلف از محضر اساتید گوناگون و کسب مراتب علمی و عرفانی، به تبلیغ دین اسلام در سراسر منطقه هاوسا پرداخت و کوشید از طریق ترویج یادگیری و دانش، اسلام را در منطقه غرب افریقا احیا نماید. دان فودیو پس از پیروزی قیامش و تشکیل خلافت سوکوتو به نهادینه‌سازی آموزش و تربیت در سراسر خلافت سوکوتو، در سطحی وسیع و بین همه طبقات جامعه، پرداخت و شهرهای منطقه غرب افریقا را به مراکز بحث و بررسی علوم دینی و غیردینی و محلی برای تعلیم و تربیت دانشمندان بزرگ بدل کرد و بدین ترتیب، سبب رونق فرهنگ و تمدن اسلامی در منطقه غرب افریقا گشت.

واژه‌های کلیدی: عثمان دان فودیو، علم، خلافت سوکوتو، هاوسا.

۱. دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، پژوهشکده الهیات و معارف اسلامی، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق، قم، ایران.

Zamani1358@gmail.com

۲. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، گروه تاریخ اسلام، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه بین المللی اهل بیت، تهران، ایران.

ummasalisu2@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ اسلام، دانشکده مطالعات اسلامی، دانشگاه بین المللی اهل بیت (ع) تهران، ایران. khormizi@abu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶ نوع مقاله: ترویجی

Uthman Dan Fodio's scientific activities in West Africa

Habib Zamani Mahjoub¹/Umma salisu²/Mohammad Reza Zareh Khormizi³

Abstract

Uthman Dan Fodio (1817-1754 AD) is one of the most famous political and religious leaders as well as one of the leading scientific and cultural figures in recent centuries in West Africa, which needs to explain the various dimensions of his personality. This article, with descriptive and analytical method, aims to explain the scientific and educational dimensions of Uthman Dan Fodio's personality and to answer the basic question, what actions did Uthman Dan Fodio take in the field of science and knowledge development in the West African region? Based on the findings of the research, after studying various sciences from various professors and reaching scientific and mystical levels, Osman Dan Fodio propagated the religion of Islam throughout the Hausa region and tried to promote Islam in the West African region through the promotion of learning and knowledge. after the victory of his uprising and the establishment of the Sokoto Caliphate, Uthman Dan Fodio paid attention to the institutionalization of education and training throughout the Sokoto Caliphate, on a wide level and among all classes of society, and turned the cities of the West African region into centers for the discussion and investigation of religious sciences and It became non-religious and a place for the education and training of great scientists, and in this way, it caused the prosperity of Islamic culture and civilization in the West African region.

Keywords: *Uthman Dan Fodio, Science, Education, Sokoto Caliphate, Hausa.*

1. Associate Professor, Department of Islamic History and Civilization, Institute of Theology and Islamic Studies, Research Institute of Islamic Sciences of Imam Sadiq (AS), Qom, Iran. Zamani1358@gmail.com

2. MA in Islamic History, Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran. ummasalisu2@gmail.com

3. Assistant Professor, Department of Islamic History, Faculty of Islamic Studies, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran. khormizi@abu.ac.ir

۱. مقدمه

شیخ عثمان دان فودیو اصلاح‌گر اجتماعی بزرگی بود که با جنبش خود اسلام را در غرب آفریقا احیا کرد و موجب تأسیس خلافت سوکوتو در بخش وسیعی از غرب آفریقا گردید. قیام شیخ عثمان سبب ظهور برخی حرکت‌های فکری-فرهنگی شد که باعث گردید نیمه نخست سده نوزدهم میلادی را عصر طلایی غرب آفریقا بخوانند (علی باری و کریدیه، ۱۹۷۱: ۱۹۵ و ۱۹۶).

شیخ عثمان شخصیتی چندبعدی داشت و افزون بر اقدامات جهادی، عالم برجسته و از بزرگان فرقه قادریه در غرب آفریقا است که او را از بسیاری از علمای پیش و بعدش در بلاد سودان مجزا می‌کند (الوری، ۲۰۱۳: ۱۳۴). این مقاله در پی پاسخ به این سوال اساسی است که عثمان دان فودیو چه اقداماتی در زمینه رونق علم و دانش در منطقه غرب آفریقا انجام داد؟ سوالات فرعی تحقیق نیز عبارتند از: عثمان دان فودیو در چه محیط فرهنگی تربیت یافت و اساتید وی چه کسانی بودند؟ این اقدامات چه تأثیراتی بر فرهنگ و تمدنی جامعه غرب آفریقا نهاد؟

در خصوص پیشینه تحقیق می‌توان به چند مقاله و کتاب اشاره نمود. آدم بمبا (۲۰۱۶ م) در مقاله «الفکر التربوي عند الشيخ عثمان دان فودیو» به تبیین بینش‌های تربیتی در اندیشه شیخ عثمان دان فودیو پرداخته و شخصیت علمی شیخ را در اندیشه تربیتی وی مؤثر دانسته است. یوسف عبداللهی (۲۰۱۶ م) در مقاله «تأملی در میراث فکری جهاد سوکوتو» در پی تبیین رشد فکری در قلمرو خلافت سوکوتو و میراث علم‌آموزی قیام عثمان دان فودیو است. موری لست (۱۹۶۷ م) در کتاب ارزشمند خلافت سوکوتو یک فصل را به تأسیس دارالاسلام در سوکوتو اختصاص داده و جنبش عثمان دان فودیو را از آغاز تا استقرار خلافت سوکوتو بیان کرده است. سلیمان ابراهیم (۲۰۰۸ م) در کتاب خلافت آفریقا؛ زندگی، کار و تعالیم شیخ عثمان دان فودیو در ۱۴ بخش با رویکرد فکری و فرهنگی به زندگی عثمان دان فودیو پرداخته است. آدم عبدالله الوری (۲۰۱۳ م) در کتاب الاسلام فی نیجریه و الشیخ عثمان دان فودیو الفولانی درباره علمای بزرگ غرب آفریقا، مدارس و مکاتب فکری این منطقه، و اساتید و شاگردان عثمان دان فودیو اطلاعات مفیدی گرد آورده است. مروین هیسکت (۱۳۶۹) در فصل دهم کتاب گسترش اسلام در غرب آفریقا در کنار مراحل جهاد عثمان دان فودیو، به مواضع و تبلیغات دینی وی، و در فصل یازدهم همین کتاب به برخی نتایج فکری و فرهنگی قیام دان فودیو پرداخته است. داده-

های این آثار در زمینه اندیشه‌ها و اقدامات علمی و آموزشی عثمان دان فودیو پراکنده هستند؛ از این رو، نوشتار حاضر در نوع خود تحقیقی مستقل و نظام‌مند درباره حیات علمی عثمان دان فودیو محسوب می‌شود.

۲. تحصیلات و استادان عثمان دان فودیو

عثمان دان فودیو در سال ۱۷۵۴ م در روستای مَرْتَا (Maratta) در منطقه گوئیر، یکی از مناطق هفتگانه سرزمین هاوسا/ هوسا^۱ به دنیا آمد. خانواده‌اش در سال ۱۷۷۰ م به شهر دِگِل/دِگِل (Degel)، در شمال سوکوتو، مهاجرت کردند (Last, 1967, p. 3). عثمان از قبیله فولانی^۲ و نوادگان طبقه‌ای اجتماعی به نام تورودی^۳ بود (لاییدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۶) که نسبت به دیگر خاندان‌ها متمدن‌تر بودند و با مشاغلی چون دبیری، مدرسی، وراقی و سایر امور فرهنگی و ادبی آشنایی داشتند و با بهره‌مندی از چنین مشاغلی در گسترش تعلیم و تربیت اسلامی در منطقه هاوسا نقش آفرین بودند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۸۶-۸۸). عثمان در دامان خانواده علمی و مذهبی رشد کرد (الماحی، ۱۹۹۹: ۱۲۷؛ Sulaiman, 2008, p. 33). پدرش، محمد فودی^۴ و مادرش، حوا^۱ هر دو اهل علم و دین بودند (احمد، ۱۹۷۱: ۸۷؛

۱. سرزمین هاوسا شامل هفت منطقه مهم کانو، کتسینا، زاریا، گوئیر، رانو، دانورا و بیرام می‌شد که تنها چهار منطقه کانو، کتسینا، زاریا و گوئیر در اسناد تاریخی جایی نمایان دارد (هیسکت، ۱۳۶۹: ۱۱۴؛ عبدالقادر، ۱۴۳۵ق: ۳۱ و ۴۶). سرزمین هاوسا در قرون میانه اسلامی منطقه وسیعی از آفریقای مرکزی از سودان تا بخش‌هایی از غرب آفریقای امروزی را دربر می‌گرفته است. مورخان محدوده این سرزمین را در آن دوره از کشورهای نیجریه، بنین و غنای امروزی تا مالی و چاد و جنوب سودان در نظر می‌گیرند که البته در خصوص این محدوده اختلاف‌نظرهایی وجود دارد چرا که برخی از محققان سرزمین هوسای بزرگ را از "کانم" تا "برنو" دانسته و آن را همچون چهارراهی در قلب آفریقا توصیف می‌کنند که به صحرای آفریقا و مناطق ساوانا متصل می‌گردد. برخی دیگر سرزمین هاوسا را تا محدوده کشور مصر و مناطق شمال آفریقا از جمله لیبی گسترش داده و این مناطق را نیز در زمره سرزمین هاوسا می‌دانند. البته نیجریه امروزی مهم‌ترین بخش سرزمین هاوسایی را تشکیل می‌دهد که نتایج آن نیز با توجه به کثرت مسلمانان این کشور تاکنون پابرجای مانده است.

۲. فولانی‌ها ابتدا در شمال سنگال سکونت داشتند و از قرن نهم هجری از منطقه فوتوتارو واقع در دره رودخانه سنگال مهاجرت نموده و به مناطق غرب آفریقا آمدند و در منطقه گوئیر در هاوسا اقامت گزیدند.

۳. طبقه اجتماعی در سرزمین فوتاتورو که تحت تعالیم اسلامی قرار گرفتند و به آنها تورونکاووا (Toronkawa) نیز اطلاق می‌شود.

۴. محمد، پدر عثمان، عالمی مشهور در میان قوم خود بود و لقب فودیو داشت. «فودیو» در زبان هاوسایی به معنای شیخ بزرگ و فقیه است. (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۳۰).

الملاح، ۲۰۱۴: ۲۱۳) و نخستین اساتید عثمان، پدر و مادر و مادر بزرگش رقیه و عموهای پدری و مادری خود بودند که علوم دینی اولیه را به عثمان آموختند (الوری، ۲۰۱۴: ۱۳۴).

عثمان در محضر پدرش محمد حافظ قرآن شد و خیلی زود تحصیلات دینی را از عموهایش فرا گرفت. عثمان مختصر خلیل^۲ در فقه مذهب مالکی، را به مدت دو سال از عمویش عثمان بن الامین معروف به پندوری آموخت (Sulaiman, 2008, p. 34) و درس اعراب و صرف و نحو را از شیخ عبدالرحمن بن حمدا فراگرفت (Last, 1967, p. 5). فقه را از محمد ثمبو بن عبد الله^۳ و تفسیر را از احمد بن محمد بن هاشم الزنفری آموخت و نزد علامه محمد بن راجی صحاح سته، به ویژه صحیح بخاری، را خواند و علامه راجی به عثمان، به خاطر اعتماد کامل به توانایی هایش، اجازه نقل داد. (دان فودیو، ۲۰۰۹: ۲۴؛ سکینه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۸۵).

عثمان برای فراگرفتن علوم، طبق روال جاری آن زمان، از شهری به شهر دیگر و از محضر استادی به استاد دیگر نقل مکان می‌کرد (Sulaiman, 2008, p. 40)؛ چراکه مدرسه و مکان ثابتی برای تعلیم نبود و هر فرد در مجلس استادی تربیت می‌شد و علم می‌آموخت و پس از فراگیری هر علم با اجازه آن استاد، برای ادامه تعلیم نزد استاد دیگری می‌رفت. عثمان در سفرهای طولانی خویش به مناطقی مانند کبّی، گوپیر و زامفرا، با بسیار از علمای برجسته، نویسندگان و فقها و علمای بزرگ ملاقات کرد و از آنان فراوان آموخت (احمد، ۱۹۷۱: ۱۰۰؛ Last, 1967, p. 7).

معروف‌ترین استاد عثمان، جبریل بن عمر است (دان فودیو، ۱۹۸۸: ۱۴) که عثمان برای طلب علم نزد ایشان به شهر آگادیس/آگادز (در شمال نیجر فعلی) رفت. عثمان از نظر علمی و فکری و اندیشه‌های اصلاح‌گری بیشتر تحت تأثیر وی بود (Last, 2000, p. 950؛ Sulaiman, 2008: 35,42).

۱. حواء، مادر عثمان، و حتی رقیه، مادر بزرگش، از زنان باسواد و فرهیخته محسوب می‌شدند که به تعلیم زنان دیگر می‌پرداختند (الملاح، ۲۰۱۴: ۲۱۳).

۲. تألیف خلیل بن اسحاق المالکی فقیه مصری در سده هشت هجری.

۳. محمد ثمبو بن عبدالله از علمای قبیله فولانی بوده که برای طلب علم بیش از ده سال در مسجد الحرمین اقامت گزیده بود. وی در سال ۱۷۹۲م درگذشت (احمد، ۱۹۷۱: ۱۰۰).

عثمان دان فودیو مدتی در شهر آگادیس ملازم جبریل بن عمر بود^۱ (هیسکت، ۱۳۶۹: ۹۴) تا اینکه جبریل به حج سفر کرد و به دلیل عدم اجازه‌ی پدر عثمان، مبنی بر همراهی استاد، از محضر او جدا شد (الماحی، ۱۹۹۹: ۱۲۸).

وزیر گیدادو^۲ در مورد تحصیلات شیخ عثمان می‌گوید که وی نزد بیش از هشتاد و هشت دانشمند کسب علم نمود که بیشتر آنان در غرب دارفور، در سودان غربی امروزی، می‌زیستند (ام ثالث، ۱۴۰۰: ۳۳). این چنین عثمان در محضر علمای گوناگون، که همگی غیر عرب و از بلاد سودان (از قبایل فولانی یا هاوسایی یا بُرنوی) بودند، تعلیم و تربیت دید.

عثمان با شوق و علاقه‌ی زیادی که به فراگیری علم داشت، به بیشتر علوم عقلی و نقلی زمان خودش تسلط یافت. علم صرف و نحو، علم معانی و بیان، تاریخ اسلام، حدیث، فقه و اصول، علوم سیاست و اداری، علوم اجتماعی، نجوم، حساب، عروض و قافیه از علومی بود که عثمان دان فودیو به تعلیم آنها پرداخت (احمد، ۱۹۷۱: ۹۸).

۳. موعظه و تبلیغ

زندگی عثمان دان فودیو پس از دوران تحصیلش را می‌توان به سه دوره اصلی تقسیم کرد: اول، دوره موعظه و تبلیغ (۱۷۷۴-۱۸۰۴)؛ دوم، دوره جهاد و قیام (۱۸۰۴-۱۸۱۰)؛ و سوم، دوره حکمرانی و قدرت (۱۸۱۰ تا ۱۸۱۷). دوره اول و سوم زندگی عثمان رنگ و بوی علمی و تبلیغی داشت. در دوره اول بیشتر مشغول وعظ و خطابه و تحقیق، و در دوره سوم مشغول تبیین مبانی فکری و نظری حکومت اسلامی خود بود (Last, 2000, p. 950).

۱. جبریل بن عمر نزد خاندان دان فودیو جایگاه ممتازی داشت و در تعریف و تمجید از وی سخن‌های بسیار گفته‌اند (دان فودیو، ۱۹۸۸: ۱۴-۱۵؛ سکنیه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۳۵-۳۷). عثمان دان فودیو کتابی در فضائل و معرفی جبریل بن عمر با عنوان شفاء الغلیل فیما اشکل من کلام شیخ شیوخنا جبریل نگاشت (سکنیه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۳۶). محمد بلو، پسر و جانشین عثمان دان فودیو، در کتاب خود انفاق المیسور سخنانی از پدرش در فضیلت جبریل بن عمر آورده است که در نظر او وجود جبریل بن عمر یکی از برکت‌هایی است که خدا به اهل منطقه داده و مردم به دلیل حضور او باید شاکر خدا باشند (بلو، ۱۹۶۴: ۷۸). جبریل بعد از اعلان جهاد عثمان دان فودیو از دنیا رفت (سکنیه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۳۰).

۲. عثمان گیدادو بن ابی بکر لاما نخستین وزیر خلافت سوکوتو در زمان محمد بلو بود (Last, 1967, p. 149).

عثمان مرحله اول دعوت خود را به صورت یک صوفی واعظ آغاز کرد (شقرون، ۲۰۰۷: ۵۹) و در این زمینه به کمالات بسیار رسید و به لقب «شهو» (شیخ) نائل آمد (Loimeier, 1997, p. 20)؛ عزم و تلاش شیخ بر موعظه و تربیت مردم می‌داند (گیدادو، ۲۰۱۰). عثمان از بیست‌سالگی به تبلیغ و موعظه در منطقه هاوسا پرداخت (عطیه، ۲۰۱۵: ۸۲). دان‌فودیو نخستین حلقه‌های تبلیغی را در شهر خودش دگل راه اندازی کرد. زمانی که شیخ در دگل بود، این شهر به نوعی به دانشگاه زمان خود تبدیل شد. دانشمندان در سرتاسر سودان مرکزی^۱ راه خود را به سوی دگل می‌جستند (Sulaiman, 2008: 47-48) و شاگردی شیخ عثمان نه تنها اعتبار، بلکه یک شایستگی شد (سکینه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۸۶، ۹۱).

عثمان که تفکر اصلاح‌گری داشت و نمی‌خواست فعالیت‌های خود را تنها به یک قلمرو محدود نماید، تلاش تبلیغی خود را به مناطق اطراف هاوسا گسترش داد. وی ابتدا به زامفرا (زَنفر)^۲ رفت و پنج سال در آنجا ماند. سپس در منطقه گوئیر و کبی^۳ و مناطق آن سوی رود نیجر به تبلیغ دین پرداخت (الوری، ۲۰۱۴: ۱۴۹؛ Last, 1967, p. 10). شیخ عثمان درک عمیقی از ساختار اجتماعی داشت (یعقوب، ۲۰۱۹: ۱۹۰). وی برای راهنمایی و گفتگو با مردم از روستایی به روستای دیگر نقل مکان می‌کرد و میان مردم می‌گشت و دل‌هایشان را با بیان حکمت و پند و علم نزدیک به فهمشان به سوی خود جلب می‌کرد. این سفرهای تبلیغی، از یک سو، او را با مشکلات و خواسته‌های مردم آشنا گرداند و از سوی دیگر، سبب تشکیل گروه بزرگ طرفدارانش شد که به یاری همانها دست به قیام زد.

عثمان موفق شد در مدت بیست سال تبلیغ از ۱۷۷۴ تا ۱۷۹۴ مردم عادی (از جمله دهقانان و گله‌داران، زنان و بردگان) را با دین و مذهب آشنا نماید (Last, 2000, p. 949). در مجالس وعظ صرفاً با زبان روزمره مردم یعنی فولانی موعظه می‌کرد (Last, 2000, p. 950) و به روش قرآن مردم را به مبدأ و معاد تذکر می‌داد و آنها را از خرافات و انحرافات در دین بر حذر می‌داشت و به اسلام حقیقی فرا

۱. بخش اعظم کشور نیجریه امروزی در سودان مرکزی واقع بود که خود شامل سه سرزمین کانیم بُرنو در شمال شرقی نیجریه و حوزه

دریاچه چاد، سرزمین هاوسا در شمال و سرزمین یوروبا در جنوب نیجریه می‌شد.

۲. شهری در شمال غربی نیجریه

۳. شهری در شمال غربی نیجریه

می خواند. شیخ عثمان در مجلس تبلیغ ابتدا در مورد اصول الدین و سپس فقه با مردم صحبت می کرد و با زبان ساده اوصاف اهل بهشت و جهنم را برای مردم بیان می کرد. وی تمامی این معلومات را بیشتر از نوشته های خود و متناسب با مردمی که حضور داشتند و به زبان آنها می خواند (الوری، ۲۰۱۴: ۱۴۸-۱۴۹). مطالب آثار شیخ عثمان منحصر به امور دینی و اعتقادی نبوده، بلکه در امور سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، زبان و آداب، تاریخی، فقهی، و... تنوع داشت. (احمد، ۱۹۷۱: ۱۰۲) با این حال، بیشتر نوشته های او ماهیت ارشادی و اخلاقی داشت. سادگی در بیان، شفافیت مطالب و توجه به نیازهای مردم ویژگی بارز نوشته های شیخ عثمان بود (عطیه، ۲۰۱۶: ۳۷ و ۳۸) که باعث شده بود اغلب مردم تحت تأثیر آثار شیخ گیرند (الملاح، ۲۰۱۴: ۲۱۴) و همین امر در موفقیت سیاسی و مذهبی او موثر باشد.

۴. تدریس و آموزش

شیخ عثمان دان فودیو با آگاهی از جامعه ای که در آن قرار داشت، مهم ترین عامل گسترش و توسعه اسلام را تعلیم و تربیت می دانست (Sulaiman, 2008: 66)؛ از این رو، در طول دوران عمر خود حتی پس از پیروزی قیام در سال ۱۸۰۴م نیز به تدریس و آموزش ادامه داد. وی در سال ۱۸۱۲م دولت سوکوتورا به دو بخش تقسیم کرد؛ بخش شرقی را در اختیار پسرش محمد بلو گذاشت و بخش غربی را به برادرش عبدالله واگذار کرد و خودش در سیفاوا، منطقه ی نزدیک سوکوتو، اقامت گزید و در آنجا به تدریس و تألیف اشتغال ورزید (دان فودیو، ۱۹۸۸: ۵۰؛ شقرون، ۲۰۰۷: ۶۱؛ Last, 2000, p. 949).

عثمان دان فودیو بیش از صد و پنجاه کتاب و رساله در زمینه های گوناگون به ویژه علوم دینی^۱ و اسلامی به زبان عربی، فولانی و هاوسایی نگاشته است (Last, 2000, p. 950) که بازگوکننده افکار و

۱. تألیفات دینی شیخ عثمان به طور کلی درباره دو مفهوم اصلاح و هجرت، نقش علما در آموزش اسلام راستین، و نقش اجماع و عقل در استخراج قواعد فقهی است (لایپدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۷). در این میان، دو کتاب *احیاء السنة و إخماد البدعة* (دان فودیو، بی تا) و *بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامه الجهاد* (دان فودیو، ۱۹۷۷) اهمیت ویژه ای دارند چراکه در آن اندیشه های کلی شیخ عثمان درباره حکومت اسلامی بیان شده است (عطیه، ۲۰۱۶م: ۳۸).

اندیشه‌های وی هستند (ر.ک. میرزائی، ۱۴۱۸ق: ۵۱-۵۸؛ دان فودیو، ۱۹۸۸: ۴۵-۴۹). شیخ عثمان برای ترویج زبان عربی و فراخواندن پیروانش به فراگیری عربی بیشتر آثارش را به این زبان می‌نگاشت. تاکنون هشتاد و هشت کتاب به زبان عربی از شیخ عثمان ثبت شده است (مزروعی، ۱۳۶۶: ۱۷). با آنکه عمده آثار وی به زبان عربی بود، برخی آثارش به زبان هاوسایی ترجمه شد از جمله مجموعه کتاب‌های وی درباره جهاد و زندگی‌اش و شعرهای شیخ، که در متصل کردن طبقه روشنفکران هاوسا به همدیگر بسیار موثر بود.^۲ او به عنوان یک شاعر هم به زبان عربی^۳ و هم به زبان فولانی اشعاری را سرود. بسیاری از اشعار فولانی وی بعداً در بلاد هاوسا ترجمه شد؛ به طوری که، آهنگ‌های او را می‌توان حتی امروز بیرون از مرزهای سوکوتو شنید (Last, 2000, p. 951).

شیخ عثمان در سال ۱۸۱۵م از سیفاوا به سوکوتو آمد در آنجا به تدریس ادامه داد تا آنکه در آوریل ۱۸۱۷م/۱۲۳۳ق در سن ۶۳ سالگی از دنیا رفت و فرزندش، محمد بلو (۱۸۱۷-۱۸۳۷م)، به جای وی به خلافت رسید (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸؛ هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۴۰).

مجلس درس شیخ عثمان همواره پررونق بود. شاگردان شیخ دو گونه «صفوه» و «عام» بوده‌اند. صفوه شاگردان خاص و ممتاز شیخ عثمان بودند که در محضر شیخ، هم تربیت علمی و هم تربیت عملی می‌شدند. آن‌ها خود به دو گروه تقسیم می‌شدند: گروهی که همیشه همراه شیخ بودند و هر یک مسئولیت شرح دروس کتاب‌های وی و نشر آن‌ها را در مناطق مختلف بر دوش می‌گرفتند (احمد، ۱۹۷۲: ۱۰۲)؛ گروه دیگر «جماعت» بودند که پس از اتمام درس و تربیت، از شیخ عثمان جدا شده و برای تبلیغ به مناطق مختلف سودان غربی می‌رفتند. آنان برخی از اوقات شاگردان ممتاز خویش را برای ادامه تحصیل به نزد شیخ عثمان می‌فرستادند. دان فودیو کوشید تا شاگردان جماعت را در صفات

۱. هرچند گذشت زمان برخی آثار شیخ عثمان را به انزوا برده است؛ با این حال، تعدادی از کتاب‌های او همچنان چاپ می‌شوند و به طور گسترده در بازارهای روستایی فروخته می‌شود. البته عرضه آثار شیخ به جامعه علمی کم رونق بوده، به طوری که تاکنون کمتر از ده اثر شیخ تصحیح و چاپ شده است (میرزائی، ۱۴۱۸ق: ۵۸) و هیچ یک از آثار وی به زبان فارسی ترجمه نشده است (ام‌ثالث، ۱۴۰۰: ۳۶).

۲. بخش زیادی از تأثیرگذاری قیام عثمان دان فودیو و خلافت سوکوتو در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و دینی غرب افریقا در نتیجه همین آشنایی و ایجاد شبکه روشنفکران هاوسایی در منطقه بود (ر.ک. لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۳۸؛ Abdullahi, 2016, p. 95).

۳. کتاب *التَّخْمِيسَةُ الْهَجَائِيَّةُ* شیخ عثمان نشان‌دهنده عمق دانش وی در علم نحو و لغت عربی بوده است. وی در آن شعری در تمجید پیامبر سرود، که از حرف "آ" تا حرف "ی" تنظیم گردیده است و با حرفی که شروع شده به همان ختم می‌شود.

معنوی از جمله زهد، تواضع و اخلاص تربیت کند (یعقوب، ۲۰۱۹: ۲۳۱). گروه دوم شاگردان دان فودیو عوام الناس بودند که مجلسی برای وعظ و ارشاد آنان در هر جمعه و بعد از نماز عشا برگزار می شد و افراد زیادی از زن و مرد در آن شرکت می کردند (عطیه، ۲۰۱۶: ۸۳؛ دان فودیو، ۱۹۸۸، ۱۸).

شیخ عثمان از این طریق توانست علم و دانش را در غرب افریقا نشر دهد (یعقوب، ۲۰۱۹: ۲۳۲). به گفته محمد بلو «این شیخ همیشه واجبات را برای عامه تصریح می کرد و فنون علم را برای خواص گسترش می داد و مریدان و سالکان را تربیت نموده و آنان را به آداب خدمت راهنمایی می کرد تا اینکه عامه روزگارش به عارفان تبدیل شدند و طلبه های هم عصرش به دانشمندانی ره یافته بدل گشتند.» (بلو، ۱۹۶۴: ۹۴؛ شرفی و ناصری، ۱۳۹۶: ۴۰۲)

اسلوبی هم که شیخ در این مجلس ها به کار می برد، از یکدیگر متفاوت بود (عطیه، ۲۰۱۶: ۸۴). شیخ در مجلس عوام تفسیر، فقه، حدیث و سلوک تدریس می کرد؛ ولی شاگردان خاص افزون بر حفظ قرآن، مسائل مربوط به امر به معروف و نهی از منکر، و سایر مسائل دینی - اجتماعی را می آموختند (یعقوب، ۲۰۱۹: ۱۸۹). بنابراین رهبران جهاد خود را به دانش لازم برای تحول اجتماعی مجهز کردند. آنها موضوعات مختلفی را در محضر شیخ عثمان مطالعه کردند تا بتوانند با چالش های جامعه پویا کنار بیایند (Abdullahi, 2016, p.97). این امر کمک شایانی به دستیابی به افراد آموزنده ای کرد که در اداره امور خلافت سوکوتو مؤثر بود (Sulaiman, 2008: 289). شیخ تصریح داشت فراگیری علم برای سلطان شایسته است و یکی از خصلت های پسندیده برای امرا محسوب می شود که موجب محبوبیت حاکم نزد رعیت می شود (دان فودیو، ۱۹۷۷: ۱۲۲) و بر حاکم است که هم نشین علما و فقها باشد و به مطالعه سیره حکما بپردازد (دان فودیو، ۱۹۷۷: ۱۲۳).

ما به دیدگاه صریح عثمان دان فودیو از علوم انسانی یا طبیعی مانند پزشکی و غیره آگاه نیستیم. ولی آنقدر می دانیم که وی به لحاظ فقهی بین تحصیل علوم دینی و غیر دینی فرقی قائل نبود (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۴). با این حال، شیخ عثمان برای عالمان دین جایگاه ویژه ای قائل بود و بر تهذیب عالمان دینی تأکید داشت؛ چنانکه در بخش دوم و چهارم کتاب *سراج الاخوان* در این زمینه توضیح داده است (دان فودیو، ۲۰۰۰: ۵، ۱۱). وی تأکید دارد که قرآن منشا دانش و اعتقاد است و همه علوم را باید از قرآن گرفت؛ بنابراین فراگیری آن بر همه واجب است (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۳). افزون بر قرآن، سنت نبوی نیز

تمرکز دعوت او و محور همه مباحث آثار اوست؛ و کتاب *إحياء السنّة وإخماد البدعَة و وثيقه الإخوان لتبيين دليّات وجوب اتّباع الكتاب والسّنّه والإجماع* را بر همین مبنا نگاهاشت. شیخ عثمان معتقد است که علوم شرعی پس از کتاب و سنت، مقدمه لازم برای همه علوم و معارف است؛ از این رو، معیار ارزش تمام علوم و مبنای کسب آن‌ها انطباق با شریعت است. به عنوان مثال، او برای پذیرفتن و یا رد کردن تصوف، عقیده داشت دانش عرفان و تصوف بدون انطباق با دین و شریعت ارزشی ندارد (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۴). بنابراین، قیام شیخ عثمان نقطه عطفی در تاریخ آموزش شریعت اسلامی در غرب افریقا محسوب می‌شود.

۴-۱. عمومی کردن آموزش

آموزش برای همگان از مظاهر جامعه متمدن است. یکی از جلوه‌های روشنفکری عثمان دان فودیو این است که او برای فراگیری علم، زمان و مکان خاصی قائل نبود و به اعتقاد وی هر کس در هر سن و جایی نباید از تحصیل غفلت نماید (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۶). شاهکار دان فودیو عمومی کردن آموزش در هاوسا است؛ کاری که سابقه نداشت و تحصیل فقط برای طبقه اشراف بود. ولی او عقیده داشت یادگیری حق اجتماعی هر فردی است، و در عین حال بر هر مسلمانی فراگیری علم واجب است (دان فودیو، بی تا: ۱۳۰-۱۳۱؛ دان فودیو، ۱۹۹۳: ۶)، حتی زنان و دختران و بردگان! (Last, 2000, p. 950). همچنین از دیدگاه علمی شیخ عثمان همان‌گونه که فراگیری علم یک حق عمومی است، آموزش دادن نیز یک مسئولیت اجتماعی است و هر کس باید بکوشد زنجیره علم را گسترش دهد. از نظر وی عالمی که در نشر علم کوتاهی کند مانند جاهلی است که چیزی نمی‌داند. در این زمینه کوتاهی فقها گناه بیشتری برایشان دارد؛ زیرا توانایی آنها در انتقال علم آشکارتر است. از این رو، کسانی که توانایی دارند باید آموزش را افزون بر خانواده و نزدیکان و همسایگان، در شهرهای اطراف و حتی دیگر نقاط عالم بگسترانند (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۵).

بخشی از برنامه شیخ عثمان این بود که در هر مسجدی باید یک عالم باشد که به تدریس و آموزش دین مشغول گردد. بر همین اساس، پس از تشکیل خلافت سوکوتو شیخ عثمان مبلغینی را به مناطق مختلف فرستاد تا اسلام را دعوت نمایند و همراه هر یک از آنها، کتابهای علمای سوکوتو و دیگر دانشمندان بود (برایما باری، ۲۰۰۰: ۱۲۹-۱۳۰).

۴-۲. آموزش زنان

شیخ عثمان توجه ویژه‌ای به تعلیم زنان داشت و حتی تعلیم زنان را از تعلیم مردان برتر می‌دانست (یعقوب، ۲۰۱۹: ۱۹۱). وی در زمانی که در منطقه سودان غربی هیچ جایگاهی برای زنان قائل نبودند، به حق زنان برای آموزش تأکید کرد. شیخ بی‌توجهی به آموزش زنان را اشتباهی بزرگ و یک بدعت حرام می‌دانست که باعث عقب‌ماندگی فرهنگی جامعه هوسا شده است (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۷). پیش از قیام عثمان دان فودیو علمای متحجر آن دوره حق اجتماعی برای زن قائل نبودند^۱ و بیشتر علمای هوسا خود را مشغول آموزش شاگردان بسیار اندک خود می‌کردند و از توده مردم و حتی خانواده‌هایشان مغفول بودند. شیخ عثمان علمای زمانش را به سبب غفلت از تعلیم دختران و زنان نشان نکوهش کرد. او خطاب به علمای زمان خود که مخالف تعلیم زنان بودند، می‌گوید: چگونه زنان و دختران و بردگان خود را در تاریکی جهل و گمراهی رها می‌کنند، بدون اینکه آن چیزی که خداوند به آن‌ها فرموده است در امور دین، وضو گرفتن، نماز، و برخی امور که رعایتش واجب بوده، به آنان بیاموزانند. شیخ نسبت به این امر هشدار داد که علما باید تعلیم و آموزش را از زنان و دخترانشان شروع کنند (عطیه، ۲۰۱۶: ۸۶؛ boyd and last, 1985, p. 286). این موضوع افزون بر آنکه شیخ عثمان را از سایر علمای زمانش متمایز می‌کرد، به وضوح تعهد او را به آموزش زنان به عنوان کلید اصلاح جامعه نشان می‌دهد (Last, 2000, p. 950).

شیخ عثمان تعلیم و تربیت زنان را حق انسانی آنان می‌دانست. وی معتقد بود آنان باید همانند مردان سواد بیاموزند و به مردان توصیه کرد زنانشان را از تعلیم و آموزش باز ندارند. شیخ در بحثی عمیق و دقیق موضوع حق زن شوهردار را در طلب علم مطرح کرد. وی در کتابی به نام *ارشاد الإخوان فی أحكام خروج النسوان*، که به این موضوع اختصاص داده است (الملاح، ۲۰۱۴: ۲۱۴)، تأکید می‌کند که خروج زنان برای طلب علم جایز و بلکه واجب است؛ البته مشروط به اینکه شوهر نتواند آنچه را که او از علم نیاز دارد به او بیاموزد (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۷).

۱. بر خلاف این علمای متحجر، زمانی که از شیخ عثمان درباره حضور زن برای خرید و فروش و انجام معاملات در بازار سوال کردند، او آن را جایز شمرد و گفت: اگرچه زنان قواعد این امور را نمی‌شناسند، ولی آنها باید کار کنند تا در مورد آن یاد بگیرند (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۴).

شیخ عثمان به دور از شعار، به این توصیه‌های خود جامعه عمل پوشاند. وی گروه‌هایی را برای آموزش زنان تعیین کرد (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۵) و خود نیز، افزون بر اینکه تمام تلاش خود را در حق تحصیل زنان و دختران خانواده خودش به کار گرفت (boyd and mack, 2013, p. 25-26)،^۱ برخی روزهای تعلیم و آموزش خود را به بانوان اختصاص داد (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۷). وی در مجلس درسش روزی را برای مردان و روزی را برای زنان مشخص کرد (دان فودیو، ۱۴۰۸، ۱۶-۱۷)؛ حال آنکه، برخی از علما مانند شیخ مصطفی غنی به شدت با تدریس شیخ برای زنان مخالفت کردند. وی حتی قصیده‌ای با عنوان «سجالیه» در اعتراض به تعلیم زنان توسط شیخ سرود (بمبا، ۲۰۱۶: ۳۷) و از شیخ، به دلیل اینکه اجازه داد زنان در جلسات وی در کنار مردان شرکت کنند، به شدت انتقاد کرد (boyd and last, 1985, p. 286).

توصیه شیخ در مورد تعلیم زنان منحصر به علم دین نبود، حتی فراگیری علم تجارت را نیز به زنان توصیه می‌کرد (ام ثالث، ۱۴۰۰: ۷۰) وی در پاسخ به کسانی که مدعی بودند زن اجازه خروج از منزل برای خرید لوازم ندارد، می‌گفت: زنان بکوشند همانند شناخت امور دینی مانند وضو، غسل، نماز و روزه، در زمینه خرید لوازم مورد نیازشان نیز دانش کسب کنند (دان فودیو، بی تا: ۱۳۰). این دیدگاه شیخ عثمان به ارتقاء و پیشرفت زنان جامعه کمک شایانی نمود و نتیجه آن افزایش چشمگیر زنان تحصیلکرده در دوران خلافت سوکوتو بود (boyd and last, 1985, p. 290). جان بوید نام ۴۸ نفر از زنان مشهور آن دوره را ذکر می‌کند که از علما و فقهای زمان خود بودند و عمدتاً از شاگردان نزدیکان شیخ بودند. برجسته‌ترین این زنان، نانا اسما، دختر خود شیخ عثمان بود (Sulaiman, 2008: 281). اسما، نویسنده‌ای توانمند و از بزرگترین سرایندگان آثار منظوم محلی بود (Last, 2000, p. 951). وی در اشعارش زندگی پدرش را به نظم کشیده است (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۶۰ و

۱. همه دختران شیخ اهل علم و دانش بودند (boyd and last, 1985, p. 293-295). اما برجسته‌ترین آنها نانا اسما بود (احمد، ۱۹۷۱: ۱۰۱). نانا اسما همیشه زمانی که پدرش به گروه مختلف درس می‌داد، صرف نظر از سن و جنسیت آنها در آن جلسه حضور داشت؛ به طوری که وقتی که به سن ده سالگی رسید همه قرآن را خوانده و حفظ کرده بود و این مقدمه ورود به علوم عالی بود. شیخ عثمان وقت ویژه‌ای برای تعلیم نانا اسما می‌گذاشت و علوم دینی و لغت عربی و شعر را به دخترش آموزش داد (boyd and mack, 2013, p. 26).

(۲۷۲). نانا اسماء به زبان‌های فولانی، هاوسا، عربی مسلط بود (boyd and last, 1985, p. 287) و بیش از ۷۰ کتاب و شعر در حوزه دین و سیاست و تاریخ و تربیت دارد (احمد، ۱۹۷۱: ۹۸؛ بمبا، ۲۰۱۶: ۳۶).

۵. رونق علم و دانش در قلمرو خلافت سوکوتو

خلافتی که عثمان دان فودیو بنیان نهاد، صد سال (۱۸۰۴-۱۹۰۴م) طول کشید. با وجود تلاش استعمارگران برای زدودن خاطره جنبش شیخ عثمان، خلافت اسلامی سوکوتو برای مردم مسلمان غرب افریقا یادآور دورانی پرشکوه است (مزروعی، ۱۳۶۶: ۱۷). بزرگترین میراث جهاد دان فودیو، ایجاد تحول فکری عظیم در منطقه هاوسا بود (فودی، ۱۹۸۸، ۱۰). پیش از قیام شیخ عثمان فعالیت‌های فکری در منطقه رو به افول بود؛ ولی در زمان خلافت سوکوتو علما به صحنه آمدند و مجلس درس و آموزش را در محلات برپا کردند که نتیجه آن شکوفایی فرهنگ و تمدن منطقه بود.

آن چیزی که در خلافت سوکوتو می‌درخشید جایگاه رفیع علم و عالم بود. بر همین مبنا، در خلافت سوکوتو شاهد افزایش چشمگیر میزان سوادآموزی و رونق علم و دانش هستیم (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۷۷). در زمان محمد بلو، پسر و جانشین شیخ عثمان، مدارس و مساجد احداث شدند تا اسلام را به توده‌های مردم آموزش دهند (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸). به نوشته هیسکت، شاعران دوران خلافت سوکوتو جامعه مسلمانان را جامعه‌ای متمایز شده از جانب خداوند و دارای دانش، و کافران را به دور از علم و قانون توصیف می‌کنند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۵۴). در این دوران شهرهای سرزمین هاوسا تبدیل به مراکز بحث و بررسی علوم دینی و غیردینی و محلی برای تعلیم و تربیت دانشمندان بزرگ گردید (ادبی فیروزجانی و زمانی محجوب، ۱۳۹۸: ۱۱۲)؛ کانو^۱ به مرکزی تدریس فقه اسلامی، زاریا به مرکز تعلیم علم صرف و نحو عربی، سوکوتو هم به مرکز آموزش عرفان اسلامی تبدیل شد (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۹). در دوران شیخ عثمان علمای بسیاری در سوکوتو، مرکز حکومت، گرد آمده و همه روزه به جمع طلاب و شیفتگان علم و معرفت در این شهر افزوده می‌شد. نظام تعلیم و تربیت بر مبنای نظام

۱. به نوشته بوبکی سکینه دو شهر کانو و کتسینا از مراکز علمی و عالم خیز منطقه سودان غربی محسوب می‌شدند (سکینه، ۲۰۰۹-۲۰۱۰: ۳۰، ۳۹، ۵۰).

حوزه‌های دینی بود و به طلبه پس از مراحل عالیہ مدرکی به نام «اجازه» داده می‌شد تا آنچه را که سال‌ها آموخته است به سایرین آموزش دهد. این شیوه سبب تشویق دانش‌پژوهان برای کسب علم و دانش و رونق علمی جامعه می‌شد (دیویدسن، ۱۳۵۸: ۴۳۲). شهرهای سوکوتو در پی شکل بخشیدن به دارالاسلام جدیدی بودند و این توجه هر اندیشمند و دانش‌پژوهی را به خود جلب می‌کرد (دیویدسن، ۱۳۵۸: ۴۳۳). به نوشته محققان، در این دوره بازدیدکنندگان از نقاط دیگر غرب آفریقا، حتی مکه و مدینه و شهرهای اروپایی، به سوکوتو می‌آمدند و همراه خود کتاب‌ها، فن‌آوری‌های جدید و ایده‌هایشان را نیز می‌آوردند (Last, 2000, p. 950).

یک از نتایج تمدنی خلافت سوکوتو توجه ویژه‌ای بود که امرای آن به گسترش شهرنشینی کردند (گیدادو، ۲۰۱۰). محمد بلو برای شهرنشینی کردن قبایل چادرنشین فولانی تلاش فراوان کرد (لاپیدوس، ۱۳۸۱: ۷۲۸). محمد بلو، در یکی از نامه‌هایش به شیخ انسلمن^۱ می‌نویسد: «علاقه شریعت به توسعه زندگی اجتماعی به خوبی آشکار است... تردیدی نیست که بشر ذاتاً مدنی است. کمال انسانی حاصل نمی‌شود مگر از طریق شهرنشینی و تمدن.» مزیتی که محمد بلو برای روش زندگی شهرنشینی قائل است، باعث شده شاعری به نام سعید دان بلو، کسی که علم ندارد را به یک موجود بیابانی محض تشبیه نماید که نمی‌تواند آرزوی زندگی در جمع انسان‌ها را داشته باشد (هیسکت، ۱۳۶۹: ۲۵۶-۲۵۷).

نتیجه‌گیری

عثمان دان‌فودیو از رهبران حرکت اصلاح‌طلبی سده ۱۹م در غرب افریقا است که بیش از آنکه اهل سیاست یا جنگ باشد، اهل علم و دانش بود. حیات علمی عثمان دان‌فودیو را می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: اول، دوران تحصیل علوم مختلف از محضر اساتید گوناگون، که وی را به یکی از علمای بزرگ زمانه‌اش مبدل ساخت. دوره دوم، دوره موعظه و تبلیغ دین اسلام در سراسر منطقه‌هاوسا است که دوران زمینه‌سازی برای قیام وی محسوب می‌شود. در این دوره دان‌فودیو کوشید به زبان ساده دین را به مردم منطقه‌اش یاد دهد؛ به‌گونه‌ای که، جوهر جهاد دان‌فودیو را احیای اسلام از طریق ترویج یادگیری

۱. انسلمن واژه‌ای بربری است که طبقه دانشمند مسلمان را در بین طوارق از سایر طبقات متمایز می‌کند (هیسکت، ۱۳۶۹: ۷۹).

و دانش می‌دانند. دوره سوم، پس از پیروزی قیام وی و تشکیل خلافت سوکوتو است. در این دوره برخلاف رهبران جنبش‌های اصلاح‌طلبی وی از دنیای سیاست و قدرت دوری کرد و بر رونق علم و دانش تمرکز نمود و تمام وقتش را به تعلیم شاگردان و تدوین آثارش پرداخت. در این دوران عثمان دان-فودیو آموزش و تربیت را در سراسر خلافت سوکوتو در سطحی وسیع و بین همه طبقات جامعه، اعم از زن و مرد، فراگیر کرد و تعلیم و تعلم جزئی از سبک زندگی مردم منطقه شد. در این دوران شهرهای سرزمین هاسا به مراکز بحث و بررسی علوم دینی و غیردینی و محلی برای تعلیم و تربیت دانشمندان بزرگ تبدیل شدند که همین امر سبب جلب دانشمندان و طالبان علم از دورترین بلاد اسلامی به آنجا گشت و مجموع این تحولات تقویت فرهنگ و تمدن اسلامی در منطقه غرب را به دنبال داشت.

کتابنامه

احمد، محمد لواء‌الدین. (۱۹۷۱م). الاسلام فی نیجریا و دور الشیخ عثمان دان فودیو فی ترسیخه، بیروت، دارالکتب العلمیه.

ادبی فیروزجائی، رضا؛ و زمانی محبوب، حبیب. (۱۳۹۸). شیعیان نیجریه، قم، زمزم هدایت.

إلوری، آدم عبدالله. (۲۰۱۴م/ ۱۴۳۵ق). الاسلام فی نیجریه و الشیخ عثمان دان فودیو الفولانی، تقدیم عبدالحفیظ أولادوسو، الإسكندرية، مكتبة الإسكندرية.

ام ثالث. (۱۴۰۰). حیات فکری، اجتماعی و سیاسی عثمان دان فودیو و دخترش نانا اسماء، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی اهل بیت.

برایما باری، عثمان. (۲۰۰۰م). جذور الحضارة الإسلامية فی الغرب الافریقی، مصر، دار الامین.

بلو، محمد. (۱۹۶۴م). انفاق المیسور فی تاریخ بلاد التکرور، قاهره، وزاره الاوقاف.

بمبا، آدم. (۲۰۱۶). الفكر التربوي عند الشيخ عثمان دان فودیو، Journal of Islamic Educational Research (JIER), Vol. 1, Special Issue, 31-38.

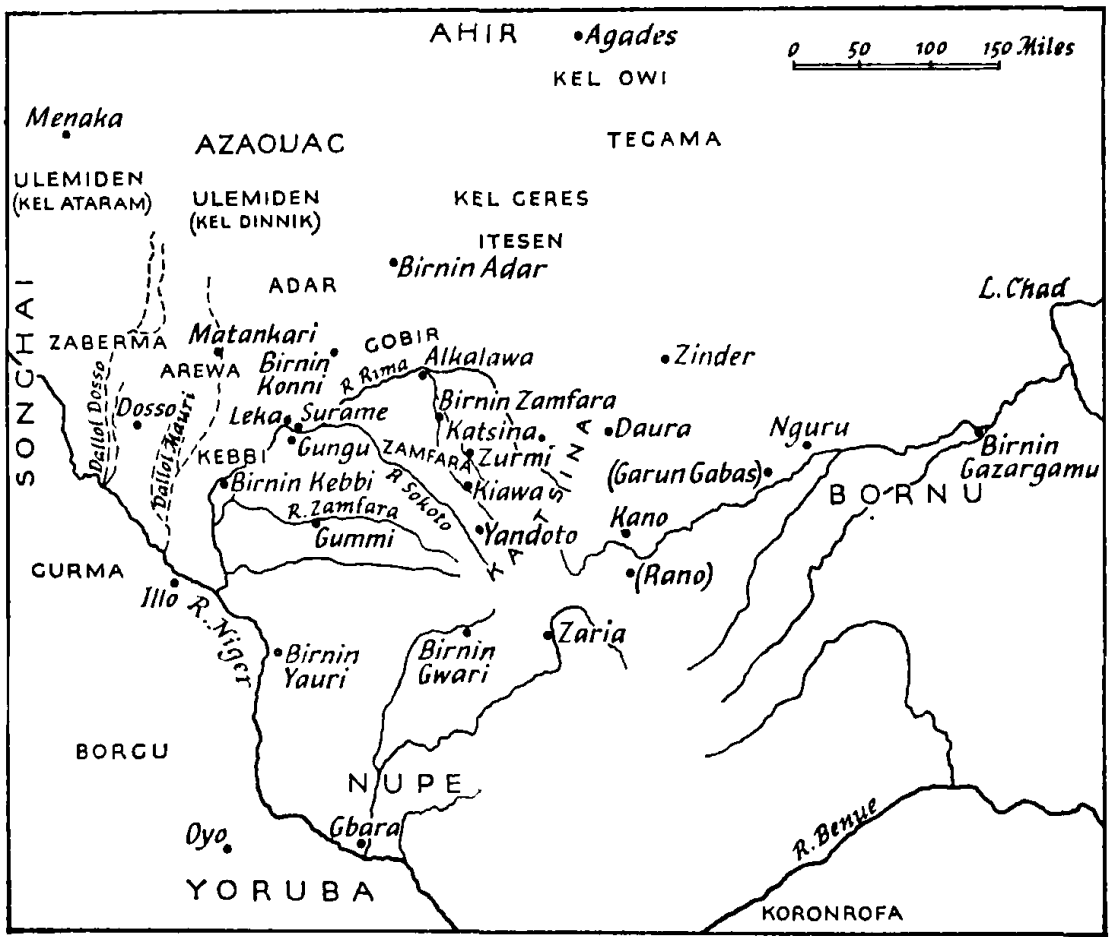
دان فودیو، الشیخ عثمان. (۱۹۷۷م). بیان وجوب الهجرة علی العباد و بیان وجوب نصب الامام و اقامة الجهاد، تحقیق فتحی حسن المصری، خرطوم، دار جامعه الخرطوم للنشر.

دان فودیو، عثمان. (۱۹۹۳م). عُمدَةُ الْعُلَمَاء، تصحیح ابوالفا عمر محمد شریف بن فرید القادری فودی، سنار سودان، سنکر.

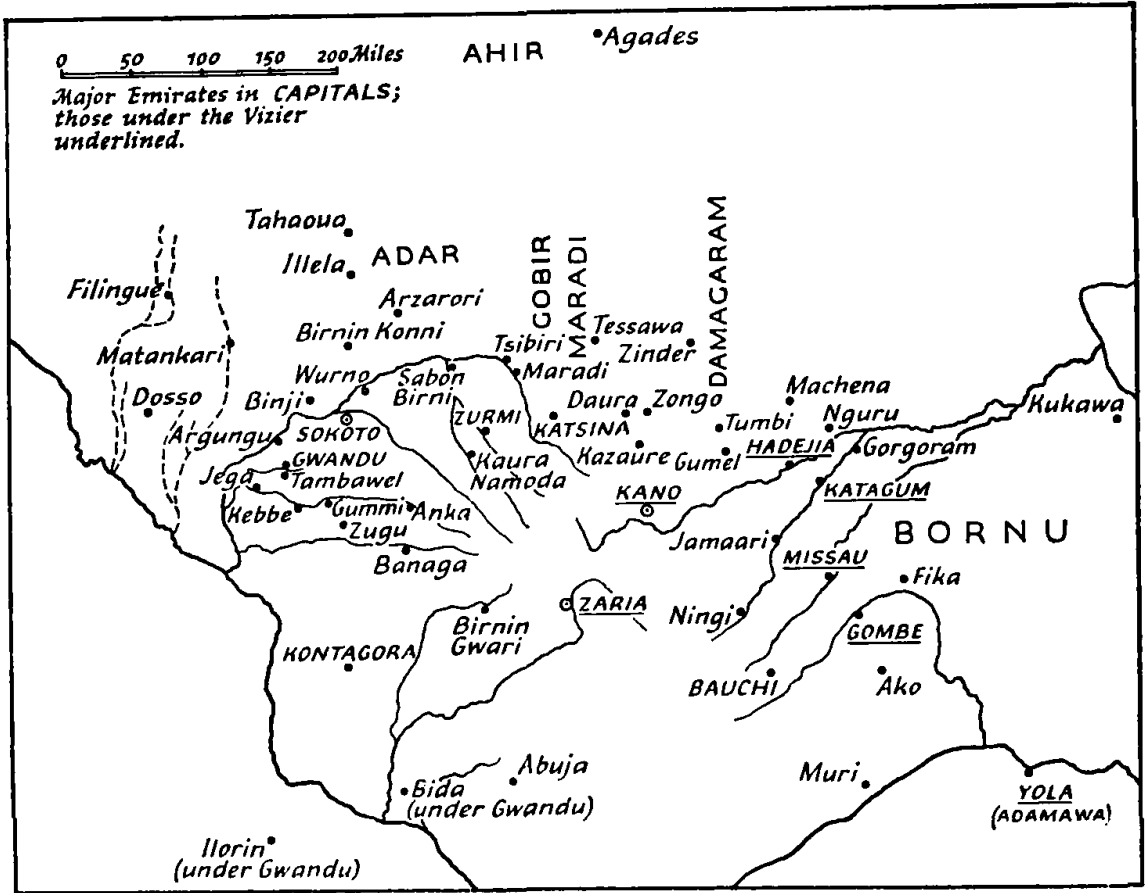
- دان فودیو، عثمان. (۲۰۰۰م). سراج الاخوان، تصحیح ابوالفا عمر محمد شریف بن فرید القادری فودی، سنار سودان، سنکر.
- دان فودیو، عثمان. (۲۰۰۹م). سَوَقُ الْأُمَّةِ إِلَى اتِّبَاعِ السُّنَّةِ، تصحیح ابوالفا عمر محمد شریف بن فرید القادری فودی، سنار سودان، سنکر.
- دان فودیو، عثمان. (بی تا). احیاء السنه و اخماد البدعه، نیجریه، نشر عبدالله الیسار التجانی.
- دان فودیو، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م). ضیاء السياسات و فتاوی النوازل، تحقیق احمد محمد کانی، قاهره، الزهراء للاعلام العربی.
- دیویدسن، بزیل. (۱۳۵۸). آفریقا تاریخ یک قاره، ترجمه هرمز ریاحی و فرشته مولوی، تهران، امیرکبیر.
- سکینه، بوبکی. (۲۰۰۹-۲۰۱۰م). الحركه العلمیه بالهاوسا فی السودان الغربی خلال السده ۱۹م، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده تحقیقات علمی علوم انسانی و تمدن اسلامی الجزایر.
- شرفی، عبدالمجید؛ و ناصری طاهری، عبدالله. (۱۳۹۶). اسلام: وحدت مبانی، کثرت ظهور (فصل‌هایی از جامعه‌شناسی تاریخی و فرهنگ اسلام)، تهران، نگاه معاصر.
- شقرن، محمد. (۲۰۰۷م). الاسلام الأسود، بیروت، دارالطلیعه.
- عبدالقادر، خالد علی (۱۴۳۵ق/۲۰۱۴م). انتشار الإسلام فی إمارات الهاوسا بالنیجر و نیجریا، قاهره، دارالفکر العربی.
- عطیه، عومار. (۲۰۱۶م). الشیخ عثمان بن فودی و حرکتہ الإصلاحیة جذورها وتأثیراتها علی غرب افریقیا (۱۱۶۸-۱۲۳۳م/۱۷۵۴-۱۸۱۷م)، الجزایر، جامعه غردایه.
- علی باری، محمدفاضل؛ و کریدی، سعیدابراهیم. (۱۹۷۱م). المسلمون فی غرب افریقیا تاریخ و حضارة، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- گیدادو، عثمان. (۲۰۱۰م). مجموع یشیر، ترجمه و تصحیح شیخ محمد شریف بن فرید، سنار سودان، سنکر.
- لاپیدوس، ایرام. (۱۳۸۱). تاریخ جوامع اسلامی، ترجمه علی بختیاری زاده، تهران، اطلاعات.
- ماحی، عبدالرحمن عمر. (۱۹۹۹م). الدعوة الإسلامیة فی افریقیا الواقع والمستقبل، الشارقه، دائرة الثقافة و الإعلام.
- مزروعی، محمدحسن. (۱۳۶۶). «اسلام در نیجریه»، ماهنامه کیهان فرهنگی، ۴ (۳۷)، ۱۷-۲۱.
- الملاح، بشار أكرم جميل. (۲۰۱۴م/۱۴۳۵ق). تاریخ الاسلام فی افریقیا، عمان، دارالفکر ناشرون و موزعون.

میرزائی، نجف‌علی. (۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۸م). من مؤلفات الشيخ عثمان دان فودیو (مؤسس الدولة الصکیتة الاسلامیة فی غرب إفريقيا). کانو، مؤسسه دارالثقلین الثقافیة.
 هیسکت، مروین. (۱۳۶۹). گسترش اسلام در غرب افریقا، ترجمه احمد نمایی و محمدتقی اکبری، مشهد، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
 یعقوب، علی (۲۰۱۹م). الشيخ عثمان دان فودیو و منهجه فی التربية الروحیة لأتباعه، مجله العلماء الأفارقة، (۱۱)، ۱۸۲-۱۹۵.

Abdullahi, Yusuf. (2016). reflection on the intellectual legacy of the sokoto jihad. World Scientific News, (32), 95-105.
 Boyd, Jean & Mack, Beverly. (2013). educating Muslim women: the west African legacy of nana asmau, 1793_1864. Kube Publishing Ltd.
 Boyd, Jean. & Last, Murray. (1985). The Role of Women as "Agents Religieuses" in Sokoto. Canadian Journal of African Studies / Revue Canadienne des Études Africaines, 19(۲), 283-300.
 Last, D. M. (2000). UTHMAN B. FUDI. The Encyclopaedia of Islam, v X, New edition, Leiden, Brill.
 Last, Murray. (1967). The Sokoto Caliphate. London, Longmans.
 Loimeier, Roman. (1997). Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria. Evanston, Northwestern University Press.
 Sulaiman, Ibraheem. (2008). The African Caliphate: The life, work and teachings of Shaykh Usman dan Fodio. The Norwich Press.

1. Hausaland, pre-1800

9. The Sokoto Caliphate c. 1890